

УДК 94(430.129=161.2)"1991/2015".314.151
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2024.01.096>

УКРАЇНЦІ В БАВАРІЇ: МІГРАЦІЙНИЙ ТА ІНТЕГРАЦІЙНИЙ АСПЕКТИ (1991—2015)

Іван МАРХВІНСЬКИЙ

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0002-5178-3511>
аспірант, Львівський національний університет
імені Івана Франка, кафедра світової історії модерного часу,
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна,
e-mail: Iwan17@ukr.net

Еміграційні процеси з України до Німеччини на початку 1990-х рр. значно пришвидшилися. Це була робітнича, або ж так звана заробітчанська еміграція, а також переселення з України осіб німецького та єврейського походження, членів їхніх сімей, які, згідно з німецьким законодавством, мали право на пільговий в'їзд до країни та скорочену процедуру натуралізації. Прибуло в Німеччину на навчання чимало й українських студентів, які, самореалізувавшись, залишилися на постійне проживання. Як наслідок — сформувалася потужна українська громада, а Баварія стала одним із найголовніших, поряд із Берліном, її центрів. *Мета* дослідження — проаналізувати особливості українського міграційного руху до Баварії у 1991—2015 рр. та інтеграції українців у німецьке суспільство.

Джерельною базою дослідження стали передовсім матеріали Баварського статистичного щорічника (Statistisches Jahrbuch f r Bayern) за 1991—2015 рр., який користується авторитетом серед дослідників історії та демографічних процесів Баварії й виходить у Мюнхені з 1894 р. У контексті нашого дослідження була використана інформація, що стосується перепису населення 2011 р. у Німеччині, мікропереписів, проведених у Баварії у 2007 і 2010 роках. Також матеріали Генерального Консульства України у Мюнхені, офіційних сайтів місцевих українських громадських, релігійних та освітніх установ, діаспорна преса. При підготовці дослідження були використані загальнонаукові *методи* синтезу та аналізу, дотримано принципів історизму та наукової неупередженості.

Ключові слова: Баварія, Мюнхен, українська еміграція, українська діаспора, українці Баварії.

Ivan MARKHVINSKYI

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0002-5178-3511>

Graduate Student,

Ivan Franko National University of Lviv,

Department of Modern World History,

1, Universytetska str., 79000, Lviv, Ukraine,

e-mail: Iwan17@ukr.net

UKRAINIANS IN BAVARIA: MIGRATION AND INTEGRATION ASPECTS (1991—2015)

Introduction. Migration processes from Ukraine to Germany accelerated markedly in the early 1990s. This led to the formation of a powerful Ukrainian community, and Bavaria became one of its most important centers, along with Berlin.

Problem Statement. The study of Ukrainian migration to Germany after Ukraine gained independence is rather sporadic and focuses mainly on cultural issues. At the same time, even less attention has been paid to the complex issues of the situation of Ukrainians in individual German federal states. Thus, the Ukrainian community in Bavaria requires a more detailed and comprehensive study, especially when it comes to the coverage of migration processes in the period from 1991 to 2015.

Purpose. Our article aims to analyze the main features of the Ukrainian migration movement to Bavaria from 1991 to 2015, to characterize the integration of Ukrainians into German society, and to highlight the activities of the main Ukrainian national, cultural, and educational organizations.

Methods. In preparing the study, general scientific methods of synthesis and analysis were used, and the principles of historicism and scientific impartiality were observed. The work is based on a problematic and chronological approach to the study of this issue.

Results. More than half of the Ukrainian citizens of Bavaria were persons who came to Germany under the right of resettlement of late German immigrants (Spätaussiedler) and persons who left through Jewish immigration or, as they are also called, «contingent refugees» (Kontingentflüchtlinge). A significant proportion of them are Ukrainian citizens married to Germans and people who came under the right of temporary residence (for work or study) and were able to stay in Germany.

Conclusion. According to the 2011 census, more than 20000 Ukrainian citizens lived in Bavaria, and according to the 2007 and 2010 microcensuses, about the same number of people with Ukrainian migration backgrounds lived in Bavaria. The main sources of replenishment of the Ukrainian community were labor emigration, resettlement of German late immigrants and their families from Ukraine, migration of people of Jewish origin and the arrival of Ukrainian students to study at Bavarian universities.

Keywords: Bavaria, Munich, Ukrainian emigration, Ukrainian diaspora, Ukrainians of Bavaria.

Вступ. Проблема міграції стала для України однією із ключових, адже відтік трудових ресурсів за кордон негативно впливає як на економічну ситуацію в країні, гальмуючи її розвиток, так і на соціальну через зменшення частки молоді в структурі населення, що призводить до зменшення народжуваності та пришвидшує процес «старіння нації». Вже у перші роки після проголошення незалежності України сотні тисяч людей вирушили за кордон у пошуках кращої долі. Пунктом призначення більшості мігрантів були переважно розвинуті країни Європейського Союзу, серед яких Німеччина виділялась географічною близькістю та високим рівнем життя. У результаті на початку 1990-х років міграційний процес до Німеччини значно прискорився. Переважно це були заробітчани, студенти та особи німецького і єврейського походження, яким уряд Німеччини гарантував захист і скорочену процедуру натуралізації. Такий характер міграції був притаманний не тільки для вихідців з України, а для усіх країн Центрально-Східної Європи. Відтак, внаслідок активних міграційних процесів у Німеччині сформувалась потужна і численна українська діаспора, яка потребує детальнішого вивчення не тільки на загальнонаціональному, але й на локальному рівнях, тобто на рівні федеральних земель. Баварія заслуговує на особливу увагу тим, що стала одним із найбільших осередків української еміграції до Німеччини. Десятки тисяч українців у досліджуваній нами період зупинились тут на постійне місце проживання. Для української нації і держави загалом є важливим, щоб її представники на чужині не забували про своє походження і, поряд з інтеграцією у нове суспільство, змогли зберегти й свою культурну і національну самобутність. У цьому плані українська громада у Баварії вирізняється високим рівнем згуртованості та має велику кількість національно-культурних організацій, суботніх шкіл, церков тощо. Отже, метою нашої статті є дослідження четвертої хвилі міграції з України у німецьку федеральну землю Баварію. Це, своєю чергою, передбачає виконання таких завдань: проаналізувати міграційний рух з України до Баварії, розглянути специфіку четвертої хвилі міграції, висвітлити процеси інтеграції та натуралізації українських громадян у Баварії, простежити процес розвитку українських національно-культурних організацій, шкіл та церков.

Дослідження українських міграційних процесів до Німеччини після здобуття Україною незалежності має радше епізодичний характер і торкається переважно питань культури та соціології. При цьому комплексним питанням становища українців в окремих німецьких федеральних землях приділено ще менше уваги. Українська громада у Баварії зазвичай цікавила дослідників у контексті вивчення її історії у повоєнний період. Отож українська спільнота у Баварії потребує детальнішого комплексного вивчення, особливо це стосується питань висвітлення міграційних процесів у період з 1991 до 2015 рр.

Українська дослідниця Ольга Ровенчак у статті «Соціокультурні характеристики сучасної української еміграції до Німеччини» [1] простежує основні причини еміграції до ФРН, трансформації ідентичності мігрантів та їхню інтеграцію у німецьке суспільство. Дослідження більшою мірою соціологічне, але особливо важливе тим, що ґрунтується на інтерв'ю з українськими емігрантами, які прибули в Німеччину після розпаду СРСР.

Питанням розвитку української освіти в Баварії, зокрема Українському Вільному Університету, присвячене дослідження Лариси Тарнашинської «Місія посередництва (з нагоди 85-річчя Українського Вільного Університету)» [2]. У статті комплексно висвітлено віденський, празький і мюнхенський періоди діяльності УВУ, а також проаналізовано його структуру та простежено діяльність найвидатніших науковців цього навчального закладу.

Історія українського інтернату при товаристві «Рідна школа» у Мюнхені стала об'єктом дослідження багаторічного його керівника і знаного у Мюнхені українського громадського активіста Володимира Леника [3]. У праці детально висвітлено різні аспекти розвитку української громади та шкільництва у повоєнний період. До питань діяльності українського шкільного товариства «Рідна школа» у своїй статті звертався і Тарас Федорів [4] — докторант УВУ. Крім цього він торкнувся і питань розвитку української суботньої школи у Мюнхені. Ростислав Касьяненко в своєму дослідженні детальніше висвітлив діяльність суботньої школи: «Українська суботня школа у Мюнхені: 70 років національним, культурним та християнським цінностям в еміграції» [5].

Важливу роль у процесі патріотичного виховання української молоді в Німеччині відіграла організа-

ція «Пласт». До питань її історії зверталась у своїй статті Наталія Писанська [6], яка коротко проаналізувала історичний розвиток організації в країні та її сучасний стан. Фундаментальним дослідженням про історію пластового руху є праця видатного українського історика діаспори, в минулому члена пластунського куреня США Ореста Субтельного — «Пласт. Унікальна історія українського скаутського руху» [7]. Окремий розділ дослідження він присвятив відродженню організації після Другої світової війни в українських таборах Ді-Пі, значна частина з яких знаходилась саме у Баварії. Саме у Мюнхені є найбільший осередок «Пласту» в країні, а урочище Гохлянд, де кожного літа проходять вишкільні табори, є культовим місцем для пластунів Німеччини.

Питань діяльності української церкви у Німеччині загалом та у Баварії зокрема торкаються у своїх напрацюваннях такі дослідники як Володимир Жила [8], Тарас Гринчишин і Михайло Димид [9]. Стаття Владислава Фультеса «Митрополит Анатолій (Дублянський) — видатний ієрарх УАПЦ» [10] присвячена діяльності Митрополита УАПЦ Анатолія, який тривалий час проживав у Мюнхені та брав активну участь у громадсько-культурному і релігійному житті місцевої української громади.

При підготовці дослідження були використані загальнонаукові методи синтезу та аналізу, дотримано принципів історизму та наукової неупередженості. Робота ґрунтується на проблемному та хронологічному підході до дослідження окресленої проблематики.

Основна частина. Баварія стала одним із найголовніших осередків концентрації українських біженців у Європі вже після Другої світової війни. Колишні в'язні концтаборів, вивезені на роботу до Німеччини оstarбайтери — біженці війни — очікували на репатріацію у таборах для переміщених осіб, так зв. таборах Ді-Пі (Displaced Persons). Таких на території Баварії, в американській зоні окупації, виявилось чимало. Проте повернення на батьківщину було очікуване і бажане не для всіх: різні обставини їхнього перебування поза межами рідного краю могли бути сприйняті радянською владою неоднозначно. Очікуючи на вирішення своєї долі, українські емігранти намагалися облаштувати для себе в таборах повноцінне національно-культурницьке життя із власними школами, університетом, часописами, молодіж-

ними організаціями, допомоговими громадськими об'єднаннями, представництвами українських політичних партій, церковними структурами тощо. Хоча й більшість українців, які проживали у таборах Ді-Пі, згодом покинули Баварію і переїхали головню до Канади та США, створена ними українська культурно-освітня інфраструктура продовжила, хоч і не так активно, функціонувати.

Новим поштовхом для українського життя у Баварії стали події початку 1990-х рр., коли після падіння «залізної завіси» розпочалась велика хвиля еміграції з колишніх республік СРСР до Німеччини. Чимало українців обрало місцем свого проживання та роботи федеральну землю Баварія, як одну із найрозвинутіших в економічному плані та найоптимальніших для життя у ФРН. До того ж, як уже зазначалось, у Баварії високим рівнем відзначалося українське громадське життя, що мало б задовільнити культурно-просвітницькі потреби нових українських мігрантів та їхніх дітей. Отже у Баварії після 1991 р. сформувалась потужна українська діаспора.

За даними Генерального консульства України в Мюнхені, більше половини українських громадян Баварії були особами, які опинились у ФРН за правом переселення німецьких пізніх переселенців (Spätaussiedler) та особи, які виїхали по лінії єврейської імміграції або ж як їх ще називають «контингентні біженці» (Kontingentflüchtlinge). Також, вагому частку четвертої хвилі еміграції з України, яка припала на 1990—2000-і роки, становлять громадянки України одружені з німцями та особи, що приїхали згідно права тимчасового перебування (на роботу або ж на навчання) і змогли залишитись у Німеччині. Окремою категорією були висококваліфіковані фахівці, які отримували дозвіл на постійне перебування у ФРН [11].

Важливими для нашого дослідження є дані перепису населення 2011 р., який відбувся в Німеччині синхронно із іншими державами Європейського Союзу. Це єдиний перепис населення, який відображає часові рамки нашого дослідження: 1991—2015 рр. (попередній відбувся у 1987 р. у ФРН і тому із зрозумілих причин не відображає громадян України, а наступний аж у 2022 р.) Згідно перепису населення 2011 р. у Баварії проживало 12 млн 397 тис. 614 осіб [12, с. 28]. З них іноземців — 1 млн 134 тис. 527 осіб. Частка громадян України у Баварії згідно

перепису населення у 2011 р. складала 21302 особи. (1,9% від загальної кількості іноземців Баварії). Найбільше іноземців були громадянами Туреччини — 210576 осіб, Австрії — 82457, Італії — 77913, Польщі — 58125, Греції — 55732 і Румунії — 44119 [12, s. 36].

У федеральних землях Німеччини час від часу проводяться свої мікро-переписи населення й подекуди їх результати навіть відрізняються від загальнонаціонального опитування і є подекуди інформативнішими. Зокрема, згідно з таким дослідженням, проведеним 2007 р., у Баварії мало б перебувати близько 41 тис. осіб із міграційним походженням або ж як прийнято висловлюватися в Німеччині — людей з міграційним фоном із меж України (Migrationshintergrund). Тобто це люди, які є або громадянами України, що постійно проживають в Баварії, або ж колишні громадяни України, які вже стали німцями. Сюди також зараховують осіб з подвійним громадянством. Із 41 тис. людей із українським міграційним минулим 22 тис. прибули у Баварію у віці від 25 до 65 років. Середній вік прибуття емігрантів із України в Баварію становив 34,1 роки. Цей показник був найвищим із усіх вказаних країн, далі йшли РФ (29,8 р.) і Казахстан (29,1 р.) Найменшим був середній вік прибуття в Баварію із Туреччини — 19,3 р. [13, s. 378]. Згідно з даними мікроперепису 2010 р. у Баварії було 40 тис. осіб із українським міграційним походженням, а їхній середній вік прибуття в Німеччину зменшився до 32,9 р., але залишався найвищим серед інших країн. Далі йшли вихідці з РФ із показником у 30,4 р. [14, s. 44]. Тобто ми можемо зробити висновок, що з України до Баварії активніше почали їхати молодші люди, внаслідок чого і зменшувався середній вік соціальної групи з українським міграційним походженням. Із цієї групи у 40 тис. осіб — 16 тис. були економічно неактивними. Із 24 тис. економічно активних 19 тис. мали роботу, 10 тис. з них були службовцями, які виконували переважно інтелектуальну роботу (Angestellte) і 8 тис. робітниками на фізичних роботах (Arbeiter) [14, s. 45]. У 2010 р. 31 тис. осіб з українським міграційним походженням у Баварії мали атестат про закінчення середньої школи (12 тис. чоловіки і 19 тис. жінки); 7 тис. навчались у школах [14, s. 46].

Загалом для дослідження міграційних рухів у ФРН великою проблемою є те, що німецькі ста-

тистичні органи у сфері міграції у 1990-х рр., рідше на початку 2000-х рр., часто не виділяли українців в якусь окрему категорію, а для своєї зручності вписували їх у графу «громадяни країн колишнього СРСР». З 2002 р. баварські статистичні органи почали проводити окремо облік українців, які отримують німецьке громадянство на їхній території. Хоча загальна кількість натуралізованих подається у цьому році і далі як кількість осіб з країн колишнього СРСР (1385 осіб), але кількість тих, які захотіли зберегти попереднє українське громадянство вже подається окремо — 335 осіб. [15, s. 58]. З 2004 р. ми можемо бачити вже повніші дані про кількість отриманих громадянами України німецьких паспортів, а саме 601 українець отримав німецьке громадянство у Баварії. Водночас з цього числа залишили українське громадянство 437 осіб [16, s. 46].

У період із 2004 по 2015 рр. 7843 громадян України отримали німецьке громадянство у Баварії (див. табл. 1). З них 4537 осіб зберегли при цьому громадянство України (ще 733 зберегли громадянство у 2002—2003 рр.; всього за 2002—2015 рр. — 5270 осіб). Найбільше — 3286 натуралізованих осіб скористались такою можливістю згідно абзацу першого § 10 німецького Закону про громадянство¹. Ще 3025 стали громадянами Німеччини згідно § 8 того ж закону². Менш популярними були підстави згідно § 9 (632 особи)³ і другого абзацу § 10

¹ Згідно з абзацом першим параграфу 10 іноземець який упродовж восьми років на законних підставах проживав у Німеччині може отримати німецьке громадянство якщо він: дотримується демократичного ладу Конституції Німеччини, має право на безстрокове перебування в Німеччині, може матеріально забезпечити себе і свою родину без отримання соціальної допомоги, відмовляється або втрачає своє попереднє громадянство, немає штрафів, достатньо володіє німецькою мовою і знаннями із правового та громадського устрою Німеччини [17].

² Підстави для надання німецького громадянства згідно § 8 Закону про громадянство наступні: іноземець має на законних підставах проживати в Німеччині, бути дієздатним, не мати штрафів, мати своє житло і бути в стані забезпечувати себе і своїх родичів, а його інтеграція в німецькі умови життя є достатньою [17].

³ § 9 стосується іноземних членів подружжя громадян Німеччини. Вони мають на законних підставах проживати у ФРН упродовж трьох років, а тривалість їхнього шлюбу із громадянами Німеччини має становити не менше двох років. При цьому вони мають надати докази своєї інтеграції у німецьке суспільство та втратити своє попереднє

Таблиця 1.

Натуралізація українських громадян у Баварії у 2002—2015 рр.

Рік	Отримали німецьке громадянство	З них згідно § 8	З них згідно § 9	З них згідно з абзацом 1 § 10	З них згідно з абзацом 2 § 10	З них залишили українське громадянство
2002	—	—	—	—	—	335
2003	—	—	—	—	—	398
2004	601	121	57	—	—	437
2005	594	94	43	390	66	505
2006	801	77	67	580	75	645
2007	635	64	69	435	60	430
2008	339	114	50	148	26	154
2009	669	370	68	191	33	373
2010	678	431	59	165	21	419
2011	851	416	72	296	62	401
2012	666	374	40	225	27	350
2013	767	334	49	348	33	273
2014	586	338	29	200	17	314
2015	656	292	29	308	25	236
Всього	7843	3025	632	3286	445	5270

Джерела: Statistisches Jahrbuch für Bayern 2003, 58; Statistisches Jahrbuch für Bayern 2004, 59; Statistisches Jahrbuch für Bayern 2005, 61; Statistisches Jahrbuch für Bayern 2006, 61; Statistisches Jahrbuch für Bayern 2007, 61; Statistisches Jahrbuch für Bayern 2008, 61; Statistisches Jahrbuch für Bayern 2009, 65; Statistisches Jahrbuch für Bayern 2010, 65; Statistisches Jahrbuch für Bayern 2011, 65; Statistisches Jahrbuch für Bayern 2012, 65; Statistisches Jahrbuch für Bayern 2013, 63; Statistisches Jahrbuch für Bayern 2014, 67; Statistisches Jahrbuch für Bayern 2015, 67; Statistisches Jahrbuch für Bayern 2016, 73.

(445 осіб) Закону про громадянство⁴. Ще кілька десят осіб стали громадянами Німеччини у Баварії згідно інших правових підстав.

громадянство або вийти із нього чи мати підстави для множинного громадянства [17].

⁴ Згідно з абзацом другим § 10 подружжя та офіційно зареєстровані діти іноземця, який виконав усі умови абзацу першого § 10 можуть бути натуралізовані навіть якщо вони не проживали у Німеччині на законних підставах упродовж восьми років [17].

Для ширшого розкриття міграційної картини українців Баварії візьмемо до прикладу детальніші дані за 2015 р. який є останнім роком, що стосується нашого дослідження. У 2015 р. з України до Баварії в'їхало 5029 осіб (2320 чоловіків і 2709 жінок), які на законних підставах могли постійно проживати на території Німеччини. З них 4936 осіб мали українське громадянство. В тому ж році, з Баварії до України виїхали 1369 осіб (670 чоловіків і 699 жі-

нок). З них 1318 осіб були громадянами України. Таким чином різниця між кількістю прибулих/вибулих (міграційний приріст) становила 3660 осіб на користь Баварії (з них 3618 були громадянами України) [18, s. 70]. У 2015 р. 34332 громадян України прибули до Баварії у гостьових цілях (короткотермінові робочі відрядження, туристичні поїздки і т. д.). Для порівняння у 2010 р. таких було 18238 осіб [18, s. 289].

У 2015 р. 656 українців пройшли процедуру натуралізації та стали громадянами Німеччини в Баварії. З них 39 осіб прожили в Німеччині менше восьми років, 438 — від 8 до 15 років, 153 — від 15 до 20 років і 26 осіб — понад 20 років. Вікова структура була наступна: шестеро осіб — діти до шести років, 62 — 6—16 років, 73 — 16—23 років, 365 — 23—45 років, 99 — 45—60 років і 51 особа на момент отримання німецького громадянства мала 60 і більше років [18, s. 73].

Підстави для надання громадянства ФРН в українців у Баварії у 2015 р. були наступні: згідно § 8 німецького Закону про громадянство — 292 особи, згідно § 9 того ж Закону — 29 осіб, згідно з абзацом першим § 10 Закону про громадянство — 308 осіб, абзацом другим § 10 — 25 осіб і дві особи отримали німецьке громадянство згідно з іншими правовими підставами. Із цих 656 нових громадян Німеччини, що проживали у Баварії — 236 осіб вирішили не відмовлятися при цьому від українського громадянства [18, s. 73].

Загалом у Баварії у 2015 р. громадянство Німеччини отримали 13373 іноземців (всього у Німеччині 107181). Тобто частка українців в процесі натуралізації в Баварії склала понад 5% від загальної кількості нових громадян в цьому році [18, s. 73].

Важливим чинником інтеграції мігрантів у суспільство, що приймає, є їхня залученість в економічне життя країни, зокрема у підприємництво. Однією із форм реєстрації бізнесу в Німеччині є механізм індивідуального підприємництва (Einzelunternehmen), коли одна фізична особа є власником підприємства і безпосередньо керує ним. В Україні приблизним аналогом є можливість реєстрації своєї діяльності фізичною особою підприємцем (ФОП). У 2015 р. українці зареєстрували в Баварії 179 індивідуальних підприємств, з яких 155 були новоствореними. В тому ж році призупинило свою діяльність 170 підприємств, власники яких були громадянами України, з яких 147 закрились повністю (див. табл. 2). Для порівняння, громадяни Польщі відкрили у 2015 р. у Баварії 3184 підприємства, а призупинили діяльність 2768 підприємств. За цей же рік громадяни Німеччини відкрили в Баварії 69964 індивідуальних підприємств, а призупинили діяльність 67662. Що цікаво, іншими за кількістю таких відкритих і закритих у Баварії підприємств протягом 2012—2015 рр. були румуни (наприклад 3417 відкритих і 3205 закритих у 2015 р.), а вже після них йшли поляки, турки та болгары [18, s. 224].

Таблиця 2.

Реєстрація громадянами України індивідуального підприємництва у Баварії у 2012—2015 рр.

Рік	Реєстрація бізнесу (Einzelunternehmen)	З них новоутворені підприємства	Призупинення діяльності підприємств	З них повне закриття підприємства
2012	236	206	181	144
2013	230	198	176	149
2014	176	156	168	149
2015	179	155	170	147
Всього	821	715	695	589

Джерела: Statistisches Jahrbuch für Bayern 2013, 197; Statistisches Jahrbuch für Bayern 2014, 203; Statistisches Jahrbuch für Bayern 2015, 203; Statistisches Jahrbuch für Bayern 2016, 224.

Зазвичай українські емігранти виїздили з дітьми, які відповідно мали відвідувати німецькі школи. Система німецької шкільної освіти традиційно поділяється на кілька рівнів та типів: початкова школа (Grundschulen), основна школа (Hauptschulen), реальна школа (Realschulen), гімназія (Gymnasien), професійні училища (Berufsschulen) [20, с. 110—111]. За статистичними даними в Баварії у 1994/95 н. р. навчалось 146695 іноземних учнів з яких 520 (0,4% від загальної кількості) були громадянами України. При цьому у попередньому 1993/94 н. р. кількість українських учнів становила 371 особу (0,3% від тодішньої загальної кількості учнів-іноземців у 144411). Це свідчить про те що кількість учнів-українців у баварських школах за рік зросла на понад 40%. Згідно доступних нам даних того ж Баварського статистичного щорічника можна простежити кількість українських учнів, які навчались у різних школах і на основі цього зробити висновки про їхній приблизний вік. У 1994/95 н. р. 198 українців у Баварії навчалось у початкових школах (6—12 років), 125 — основних (5—9 класи), 31 — реальних (5—10 класи), 90 — гімназіях (5—13 класи), 30 — професійних училищах (після 15 років) і 46 — інших типах шкіл [19, с. 99]. Чисельність українських учнів у наступні роки поступово зростала і врешті у 2014/15 н. р. досягла 2241 особи і становила вже 1,7% від загальної кількості іноземних учнів (135128 осіб). З них 538 навчалось у початковій школі, 337 — середній, 189 — реальній, 441 — гімназіях, 352 — професійних училищах [21, с. 99].

Для бажаючих продовжити освіту відкритими були вищі навчальні заклади, які поділяються на такі типи: університети (Universitäten), вищі школи або ж університети прикладних наук (Fachhochschulen), спеціалізовані коледжі мистецтв, кінематографу і музики (Kunst, Film und Musikhochschulen) [22, с. 254]. Щодо українців, які здобували вищу освіту, то на початку 1990-х рр. таких у Баварії було порівняно небагато і в статистичних збірниках дані не відображені, однак вже із 1995/96 н. р. можемо визначити їхню кількість у місцевих вищих навчальних закладах — 101 особа. В наступному навчальному році їхня кількість зросла до 159 осіб (із загальної кількості у 16255 іноземних студентів). З них 132 особи навчались в університетах, 22 — у вищих школах прикладних наук (нім. Fachhochschulen), четверо —

вищих школах мистецтв (нім. Kunsthochschulen) і один — філософсько-теологічній школі [23, с. 96].

На початку ХХІ ст. стала помітною тенденція до зростання числа українських студентів в Баварії порівняно із серединою 1990-х рр. (див. табл. 3, наведені дані з діапазоном у три роки). Виходячи з даних таблиці, можна припустити, що на рішення молодих людей здобувати освіту за кордоном впливали події в Україні 2004 р. та 2013—2014 рр. У 2014/15 н. р. у Баварії навчалось уже 1352 студенти з України. З них 901 в університетах, 427 — професійних спеціалізованих вищих школах, 23 — вищих школах мистецтв і один — філософсько-теологічній школі [21, с. 103].

У столиці Баварії Мюнхені вже після Другої світової війни було засновано чимало українських громадсько-культурних та освітніх центрів. Загалом йдеться про близько 20 українських зареєстрованих громадських організацій. З-поміж них варто виокремити Спілку української молоді, Союз українських студентів у Німеччині, Об'єднання українських жінок, українська скаутська організація «Пласт», Українське шкільне товариство «Рідна школа», Товариство «Україна» [11]. На початку 1990-х рр. у Баварії функціонували й низка українських інформаційних ресурсів, зокрема українська редакція радіо «Свобода», газети «Шлях Перемоги» та «Християнський голос» і видавництво «Дніпрова хвиля» [24, с. 20].

Дітьми мігрантів шкільного віку опікується у Мюнхені українське шкільне товариство «Рідна школа», засноване у 1966 р. Спочатку освіту здобувало 16 учнів, а саме навчання було щоденне. До створення товариства особливо прилучились українські церковні структури в Баварії (УГКЦ і УАПЦ). На сучасному етапі свого розвитку «Рідна школа» — це швидше громадська установа, що покликана зберегти національно-культурницькі особливості українців у Мюнхені [4]. Чимало зусиль для підтримки товариства доклав український громадський діяч в Німеччині, зять Степана Бандери Андрій Куцан [3, с. 33]. У 1990-х рр. будівля товариства активно приймала у себе українських школярів, які мали можливість протягом року відвідувати німецькі школи і паралельно навчатись українською мовою за допомогою українських вчителів. Після завершення цієї програми там проживали в основному

Таблиця 3.

**Динаміка кількості українських учнів та студентів у навчальних закладах Баварії
(1993/94 н. р. — 2014/15 н. р.)**

Навчальний рік	Кількість українських учнів у школах	Частка українських учнів від загальної кількості учнів у Баварії (у %)	Кількість українських студентів у вишах Баварії
1993/94	371	0,3	—
1996/97	960	0,6	159
1999/00	1736	1,2	401
2002/03	2664	1,8	950
2005/06	2992	2,0	1505
2008/09	2675	2,0	1349
2011/12	2327	1,8	1319
2014/15	2241	1,7	1352

Джерела: Statistisches Jahrbuch für Bayern 1995, 99; Statistisches Jahrbuch für Bayern 1997, 92, 96; Statistisches Jahrbuch für Bayern 2000, 92, 96; Statistisches Jahrbuch für Bayern 2003, 92, 96; Statistisches Jahrbuch für Bayern 2006, 93, 97; Statistisches Jahrbuch für Bayern 2009, 97, 101; Statistisches Jahrbuch für Bayern 2012, 97, 101; Statistisches Jahrbuch für Bayern 2015, 99, 103.

українські студенти у віці від 19 до 26 років, які або навчалися у Мюнхенських університетах, або брали участь у студентських програмах обміну [25].

З 1952 р. у Мюнхені також діє українська суботня школа для дітей шкільного і дошкільного віку, створена під патронатом Об'єднання Українських Жінок (ОУЖ). Її завданням є навчити дітей українського походження української мови, історії та культури. Педагогічний колектив складається із приблизно 20 вчителів. Суботня школа, як цього вимагає німецьке законодавство, офіційно зареєстрована як громадська організація, а навчання в ній є платним [5]. Заняття в школі проводяться кожної суботи з вересня по липень, додатково також діють різноманітні гуртки. Протягом року проводяться низка тематичних заходів, присвячених різноманітним подіям (День св. Миколая, Маланка тощо) [26]. У Баварії також функціонують суботні школи у містах Бамберг (при парафії св. Миколая) та Новому Ульмі (при парафії Успення Пресвятої Богородиці) [27].

Одним із найважливіших осередків українського культурного і освітнього життя у Баварії є Український Вільний Університет. Заснований у 1921 р.

у Відні, з 1945 р. він знаходиться у Мюнхені. У 1950 р. університет отримав офіційне підтвердження своєї діяльності від влади Баварії. Згідно з даними дослідниці Людмили Тарнашинської за час своєї мюнхенської діяльності УВУ підготував майже 400 кандидатів і докторів наук. Станом на 2006 р. в університеті були факультети україністики, філософський і державознавчих та економічних наук. Існували також і окремий педагогічний інститут та інститут дослідження українсько-німецьких відносин. При університеті функціонували архів та бібліотека [2, с. 63]. Факультет україністики, який засновано 1991 р., є наймолодшим в університеті. Від свого заснування і донині він залишається одним із найпотужніших центрів україністики у Європі. Навчання тут відбувається українською і частково німецькою мовою, а викладають багато відомих вчених україністів з різних країн світу [28]. Варто відзначити, що із 1992 р. дипломи УВУ є визнаними в Україні [29]. Якщо до 1991 р. УВУ отримував широкі дотації з німецького бюджету, то після здобуття Україною незалежності головним джерелом фінансування є підтримка діаспори й внески самих студентів. Після

ля 1991 р. більшість студентів УВУ — це громадяни України, які розглядають навчання в університеті як можливість отримати старт для продовження своїх студій в інших європейських навчальних закладах та відповідно працевлаштуватися [30].

У Мюнхені також знаходиться головна управа Союзу українських студентів у Німеччині. Заснований він ще у 1949 р. у Бонні, але з 1952 р. їхню штаб-квартиру перевели до Мюнхена. Організація об'єднує студентів і аспірантів німецьких вищих навчальних закладів і є однією із найактивніших українських студентських організацій Європи. Союз часто проводить тематичні українські культурні заходи, зокрема святкування Різдва, Маланки тощо. У 2010 р. він нараховував близько 200 членів. У тому ж році у Мюнхені відбулись святкування з нагоди 60-х роковин створення Союзу, зокрема були організовані семінари і екскурсія «Українськими стежками Мюнхена» [31]. Загалом у 2012 р., за даними української дослідниці Ірини Романько, у німецьких закладах вищої освіти навчалось 8800 студентів з України і вони таким чином посідали шосте місце серед усіх студентів іноземців у ФРН [32, с. 222].

Вихованням українських дітей та юнаків на засадах постійного фізичного і духовного саморозвитку, любові до України вже понад 100 років займається національна скаутська організація «Пласт». Діяльність організації за межами України важко переоцінити, оскільки не одне покоління української діаспорної молоді по справжньому відчули свою приналежність до українського народу і його культури саме ставши членами «Пласту». В Німеччині «Пласт» почав активно діяти після 1945 р., коли велика кількість української молоді перебувала у таборах Ді-Пі. У Баварії у повоєнний період функціонували пластові осередки у містах Мюнхен, Новий Ульм, Аугсбург, Нюрнберг та Інгольштадт [34]. Важливою складовою пластового життя є літні табори, багато з яких, завдяки чудовій гірській і лісистій природі, проводяться саме у Баварії. Один із найбільших пластових таборів щороку з 1954 р. відбувається в урочищі Гохлянд поблизу міста Кьонігсдорф куди з 1991 р. приїжджають і пластуни з України. В середині 1990-х рр. «Пласт» почав отримувати фінансову допомогу від муніципальної влади Мюнхена. За даними Ореста Субтельного станом на 1992 р. загалом у Німеччині було 184 члени «Пласту». У 1995 р.

їхня кількість збільшилась до 195 осіб, а у 2000 р. складала уже 198 дійсних членів [7, с. 332—338]. Нині в Баварії функціонують пластові скаутські осередки у містах Мюнхен та Регенсбург. Осередок у Мюнхені був і залишається найактивнішим у всій Німеччині. Крім цього в Німеччині є також осередки організації у Берліні, Гамбурзі, Райн-Майн-Гессені, Дюссельдорфі і Франкфурті на Майні [35].

Важливою складовою українського культурного життя в Баварії є діяльність українських церков, які забезпечують духовні потреби українських емігрантів. Найактивнішою українською церквою в Німеччині загалом і в Баварії зокрема є УГКЦ. Дослідники відзначають, що громадяни України часто сприймають УГКЦ в Німеччині не просто, як релігійну організацію, а саме як важливий елемент збереження української ідентичності [1, с. 77].

Після війни в Німеччині опинилось чимало українських греко-католиків. Врешті у 1959 р. Папа Іван XXIII проголосив своїм Декретом Апостольський екзархат для українців у Німеччині. З 1984 р. до підпорядкування екзархату було прилучено й Скандинавію і ця церковна структура отримала сучасну назву — Апостольський екзархат для українців візантійського обряду в Німеччині та Скандинавії. У Німеччині було створено чотири деканати УГКЦ. Наприкінці 1980-х рр. територія Баварії входила до деканатів «Південь-Захід» (парафія у Новому Ульмі) та «Південь-Схід» (Інгольштадт, Ляндсгут, Нюрнберг) [8, с. 329]. Згодом поділ екзархату було реорганізовано і територія Баварії увійшла до Південного деканату з центром у Мюнхені [37]. Осідок екзархії знаходиться у катедральному Соборі Покрови Пресвятої Богородиці та Св. Андрія Первозванного. При ньому діють різні українські об'єднання, зокрема товариства «Рідна школа» та «Україна». Тісна співпраця є й між церквою і Українським Вільним Університетом. Екзархія також видає власну газету «Християнський голос». У 1996—2000 рр. апостольським екзархом для українців греко-католиків Німеччини й Скандинавії був владика Михаїл (Гринчишин), 2000—2021 рр. — Петро (Крик) [36]. Станом на 2014 р. загалом в екзархаті налічувалось 40700 вірних, було 24 священники і 32 церковні громади [9, с. 353]. Найбільше з-поміж усіх федеральних земель осередків УГКЦ у Німеччині є саме у федеральній землі Баварія: в

Аугсбурзі, Бамберзі, Вюрцбурзі, Мюнхені, Новому Ульмі, Нюрнберзі та інших містах [38].

У Мюнхені функціонували також парафії Української автокефальної православної церкви (далі — УАПЦ). Ще у 1945 р. тут була заснована Свято-Покровська парафія, церква стала катедральним храмом, а Мюнхен центром єпархії. У 1946 р. при церкві було організовано православне братство Святої Покрови, яке займалось видавничою діяльністю, а у 1948—1949 рр. мало свою Українську реальну гімназію, офіційно визнану німецькою владою. В наступні роки життя парафії розвивалось головню в трьох напрямках: загальнонаціональному, культурно-освітньому і допомоговому. У жовтні 1995 р. відбулось урочисте відзначення 50-річчя Української Православної Церкви в Мюнхені та Німеччині, на якій окрім архієреїв церкви був присутній Надзвичайний і Повноважний Посол України в Німеччині Юрій Костенко (1994—1997). В рамках святкувань були виголошені доповіді про історію парафії, а в приміщеннях УВУ було влаштовано виставку історичних світлин та видань. В урочистостях брали участь як православні, так і українці греко-католицького обряду. У 2010 р. відбулись урочисті святкування 65-річчя української православної церкви у Мюнхені. Загалом за час свого існування УАПЦ в Мюнхені була дуже активною як у справах духовної опіки, так і в питаннях громадського життя місцевих українців [39]. Станом на 2010 р. у Баварії було шість парафій і місій УАПЦ в діаспорі: Інгольштадт, Мюнхен, Новий Ульм, Нюрнберг та Регенсбург [40].

Висновки. Міграційні процеси з України до Баварії у 1991—2015 рр. значно пришвидшились. Головними джерелами поповнення української громади була трудова еміграція, переселення з України німецьких пізніх переселенців і членів їхніх родин, міграція осіб єврейського походження і приїзд українських студентів на навчання до баварських закладів вищої освіти. Українські громадяни намагались інтегруватися в приймаюче суспільство: вони відкривали нові підприємства і займались бізнесом, навчались в університетах, віддавали своїх дітей у місцеві школи, і врешті логічним завершенням цих інтеграційних процесів було поступове отримання ними громадянства Німеччини, тобто натуралізація згідно з відповідними підставами німецького законодавства.

У Баварії, ще після Другої світової війни, коли українці проживали у таборах для переміщених осіб та активно займались у них громадською і просвітницькою діяльністю, сформувалася потужна українська громада. Після здобуття Україною незалежності і початку нової хвилі еміграції до Німеччини українське громадське життя в Баварії отримало ще один поштовх. Нині тут діють численні українські товариства, виходять періодичні видання, працюють суботні школи, скаутська організація «Пласт», студентські товариства та університет. Важливу роль у процесі збереження українцями своєї ідентичності відігравали у Баварії українські церкви — УГКЦ і УАПЦ.

1. Ровенчак О. Соціокультурні характеристики сучасної української еміграції до Німеччини. *Вісник Одеського національного університету*. 2016. Т. 21. № 1. С. 71—90. DOI: [https://doi.org/10.18524/2304-1439.2016.2\(25\).78171](https://doi.org/10.18524/2304-1439.2016.2(25).78171)
2. Тарнашинська Л. Місія посередництва (з нагоди 85-річчя Українського Вільного Університету). *Слово і Час*. 2006. № 12. С. 62—66.
3. Леник В. *Вчора, сьогодні, завтра. До історії Українського Інтернату в Мюнхені*. Мюнхен. Накладом Товариства «Рідна Школа» в Німеччині. 1990. 167 с.
4. Федорів Т. *У Мюнхені рік відзначення українських ювілеїв*. URL: <http://surl.li/rcsul> (дата звернення: 15.11.2023).
5. Касьяненко Р. *Українська суботня школа у Мюнхені: 70 років національним, культурним та християнським цінностям в еміграції*. 27 січня 2023. URL: <https://varta.com.ua/blogs/bayern/1228122> (дата звернення: 15.11.2023).
6. Писанська Н. Українські пластуни у Німеччині: від вигнання до потужної діаспори. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27320518.html> (дата звернення: 14.11.2023).
7. Субтельний О. та інші. *Пласт. Унікальна історія українського скаутського руху*. Торонто: Пластове Видавництво, 2019. 440 с.
8. Жила В. *Апостольський Екзархат у Німеччині і Скандинавії. До 30-річчя заснування Екзархату та інтронізації першого Екзарха Преосв. Кир Платона Корниляка*. Мюнхен: Видавництво Український Християнський Рух, 1989. 394 с.
9. Гринчишин Т., Димид М. Українська діаспора — католицька і православна. *Наукові записки Українського католицького університету*. Серія: Богослов'я. 2015. Вип. 2. С. 343—374.
10. Владислав Фульмес. *Митрополит Анатолій (Дублянський) — видатний ієрарх УАПЦ*. Матеріали V Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої

- конференції, присвяченої 24-ої річниці Незалежності України та 85-ої річниці створення Волинського краєзнавчого музею (м. Луцьк, 16 травня 2014). Луцьк, 2014. С. 261—264.
11. Генеральне консульство України у Мюнхені. Українська громада Баварії. URL: <https://munich.mfa.gov.ua/pro-ukrayinu/ukrayinska-gromada-bavariyi> (дата звернення: 13.10.2023).
 12. *Statistisches Jahrbuch für Bayern*. 2013. München. 630 s.
 13. *Statistisches Jahrbuch für Bayern*. 2008. München. 587 s.
 14. *Statistisches Jahrbuch für Bayern*. 2011. München. 603 s.
 15. *Statistisches Jahrbuch für Bayern*. 2003. München. 636 s.
 16. *Statistisches Jahrbuch für Bayern*. 2005. 576 s.
 17. *Staatsangehörigkeitsgesetz (StAG)*. Bundesministerium der Justiz. URL: [https://www.gesetze-im-internet.de/stag/BJNR005830913.html#:~:text=\(1\)%20Ein%20Deutscher%20verliert%20seine,19%20die%20Entlassung%20beantragt%20werden](https://www.gesetze-im-internet.de/stag/BJNR005830913.html#:~:text=(1)%20Ein%20Deutscher%20verliert%20seine,19%20die%20Entlassung%20beantragt%20werden) (дата звернення: 8.01.2024).
 18. *Statistisches Jahrbuch für Bayern*. 2016. München. 662 s.
 19. *Statistisches Jahrbuch für Bayern*. 1995. München. 496 s.
 20. Сисоєва С., Кристопчук Т. Освітні системи країн Європейського союзу: загальна характеристика: навчальний посібник. Рівне: Овід, 2012. 352 с.
 21. *Statistisches Jahrbuch für Bayern*. 2015. München. 619 s.
 22. Огієнко О. Реформування вищої освіти Німеччини у 90-х роках ХХ — початку ХХІ століття. Національна академія педагогічних наук України; Інститут педагогічної освіти і освіти для дорослих. *Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи. Збірник наукових праць*. 2012. Вип. 5. С. 252—259.
 23. *Statistisches Jahrbuch für Bayern*. 1997. München. 491 s.
 24. Присяжний М. Преса новітньої української еміграції в Німеччині: реалії і перспективи. *Вісник Львівського університету. Серія: Журналістика*. 2015. Вип. 40. С. 19—27.
 25. Українське Товариство Рідна Школа. *Історія*. URL: <http://www.ridnaschkola.de/uk/%d1%96%d1%81%d1%82%d0%be%d1%80%d1%96%d1%8f/> (дата звернення: 15.11.2023).
 26. «Плекати і передавати дітям духовні скарби, принесені з Батьківщини», — владика Богдан Дзюрах під час відвідин Української суботньої школи у Мюнхені. URL: <https://synod.ugcc.ua/data/plekaty-i-peredavaty-dityam-duhovni-skarby-pryneseni-z-batktivshchuny-vladyka-bogdan-dzyurah-pid-chas-vidvidyn-ukraynskoj-subotnoj-shkoly-u-myunheni-6381/> (дата звернення: 15.11.2023).
 27. Українські школи у світі. *Німеччина*. URL: <https://www.ukrainianworldcongress.org/ua/ukrainian-schools/> (дата звернення: 15.11.2023).
 28. Факультет україністики. Український Вільний Університет. URL: <https://ufu-muenchen.de/faculty/https-ufu-muenchen-de-faculty-fakultet-ukrayinistuku/> (дата звернення: 14.11.2023).
 29. Сорока М. Вільний університет у Мюнхені, яким має пишатися Україна. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3005003-vilnij-universitet-u-munheni-akim-mae-pisatisa-ukraina.html> (дата звернення: 14.11.2023).
 30. Український Вільний Університет: місія і виклики. *Дзеркало Тижня*. URL: https://zn.ua/ukr/EDUCATION/ukrayinskiy-vilnij-universitet-misiya-i-vikliki-318708_.html (дата звернення: 14.11.2023).
 31. Веснянка О. Союзу українських студентів у Німеччині — 60 років. *Deutsche Welle*. URL: <http://surl.li/rscxt> (дата звернення: 16.11.2023).
 32. Романько І. *Історія та культура української діаспори. Навчальний посібник. Частина перша*. Кропивницький: ЛА НАУ, 2020. 328 с.
 33. Гаврилова О. Становлення скаутського руху в Україні. *Науково-методичний журнал*. 2006. Т. 46. Вип. 33. С. 162—167.
 34. Пласт в Німеччині: Друге повоєнне десятиліття (1956—1966 рр.). *Історія Пласту*. URL: <https://100krokv.info/2016/07/plast-v-nimechchyni-druhe-rovojennedesyatylyttya-1956-1966-rr/> (дата звернення: 14.11.2023).
 35. *Пласт у країнах світу. Німеччина*. URL: <https://www.plast.org.ua/plast-u-krayinah-svitu/> (дата звернення: 14.11.2023).
 36. *Історія Греко-Католицької Церкви в Німеччині. Апостольський екзархат для українців візантійського обряду в Німеччині та Скандинавії*. URL: <https://ukrainische-kirche.eu/exarchie/history/> (дата звернення: 13.11.2023).
 37. *Деканати. Регіональний поділ Екзархату. Апостольський екзархат для українців візантійського обряду в Німеччині та Скандинавії*. URL: <https://ukrainische-kirche.eu/exarchie/deanerys/> (дата звернення: 13.11.2023).
 38. *Апостольський екзархат для українців візантійського обряду в Німеччині та Скандинавії. Німеччина. Громади*. URL: <https://ukrainische-kirche.eu/parishes/germany/> (дата звернення: 14.11.2023).
 39. Під омофором Пречистої — *Історія Свято-Покровської Парафії м. Мюнхен*. URL: <http://www.ukrainisch-orthodox.de/istoria.htm> (дата звернення: 10.11.2023).
 40. *Українська Автокефальна Православна Церква в Діаспорі. Офіційний веб-сайт*. URL: <https://web.archive.org/web/20190115040136/http://uaoc-diaspora.com/Germany.htm> (дата звернення: 10.11.2023).

REFERENCES

- Rovenchak, O. (2016). Socio-cultural characteristics of modern Ukrainian emigration to Germany. *Odesa National University Herald. Sociology and political science*, 1 (21), 71—90. DOI: [https://doi.org/10.18524/2304-1439.2016.2\(25\).78171](https://doi.org/10.18524/2304-1439.2016.2(25).78171) [in Ukrainian].
- Tamashynska, L. (2006). The Mission of Mediation (on the occasion of the 85th anniversary of the Ukrainian Free University). *Word and Time*, 12, 62—66 [in Ukrainian].

- Lenyk, V. (1990). *Yesterday, Today, Tomorrow. The history of the Ukrainian boarding school in Munich*. Munich: Published by the «Ridna Shkola» Society in Germany [in Ukrainian].
- Fedoriv, T. *Munich celebrates Ukrainian anniversaries*. Retrieved from: <http://surl.li/pccul> (Last accessed: 15.11.2023) [in Ukrainian].
- Kasianenko, R. Ukrainian Saturday school in Munich: 70 years of national, cultural, and Christian values in exile. Retrieved from: <https://varta.com.ua/blogs/bayern/1228122> (Last accessed: 15.11.2023) [in Ukrainian].
- Pysanska, N. Ukrainian Plast members in Germany: from exile to a powerful diaspora. *Radio Liberty*. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/27320518.html> (Last accessed: 14.11.2023) [in Ukrainian].
- Subtelnyj, O., & others. (2019). *Plast. The unique history of the Ukrainian scouting movement*. Toronto: Plast Publishing [in Ukrainian].
- Zhylya, V. (1989). *Apostolic Exarchate in Germany and Scandinavia*. Munich: Vydavnytstvo Ukrainskyj Khrystyianskyj Rukh [in Ukrainian].
- Hrynchyshyn, T., & Dymyd, M. (2015). The Ukrainian diaspora. Catholic and Orthodox. *Analecta of the UCU. Series: Theology, 2*, 343—374 [in Ukrainian].
- Fulmes, V. (2014). *Metropolitan Anatoly (Dubliansky) is a prominent hierarch of the UAOC. Proceedings of the V All-Ukrainian Scientific Historical and Local History Conference dedicated to the 24th anniversary of Ukraine's Independence and the 85th anniversary of the Volyn Museum of Local Lore*. Lutsk [in Ukrainian].
- Consulate General of Ukraine in Munich. *Ukrainian community in Bavaria*. Retrieved from: <https://munich.mfa.gov.ua/pro-ukrayinu/ukrayinska-gromada-bavariyi> (Last accessed: 13.10.2023) [in Ukrainian].
- (2013). *Statistical Yearbook for Bavaria*. Munich [in German].
- (2008). *Statistical Yearbook for Bavaria*. Munich [in German].
- (2011). *Statistical Yearbook for Bavaria*. Munich [in German].
- (2003). *Statistical Yearbook for Bavaria*. Munich [in German].
- (2005). *Statistical Yearbook for Bavaria*. Munich [in German].
- Nationality Act (StAG). Federal Ministry of Justice*. Retrieved from: [https://www.gesetze-im-internet.de/stag/BJNR005830913.html#:~:text=\(1\)%20Ein%20Deutscher%20verliert%20seine,19%20die%20Entlassung%20beantragt%20werden](https://www.gesetze-im-internet.de/stag/BJNR005830913.html#:~:text=(1)%20Ein%20Deutscher%20verliert%20seine,19%20die%20Entlassung%20beantragt%20werden) (Last accessed: 8.01.2024) [in German].
- (2016). *Statistical Yearbook for Bavaria*. Munich [in German].
- (1995). *Statistical Yearbook for Bavaria*. Munich [in German].
- Sysoieva, S., Krystopchuk T. (2012). Educational systems of the European Union countries: general characteristics: a textbook. Rivne: Ovid [in Ukrainian].
- (2015). *Statistical Yearbook for Bavaria*. Munich [in German].
- Ohienko, O. (2012). Reforming Higher Education in Germany in the 1990s and Early XXI Century. National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine; Institute of Pedagogical and Adult Education. *Adult education: Theory, experience, prospects. Collection of scientific papers* (Issue 5, pp. 252—259) [in Ukrainian].
- (1997). *Statistical Yearbook for Bavaria*. Munich [in German].
- Prysiachnyj, M. (2015). The Press of the Newest Ukrainian Emigration in Germany: Realities and Prospects. *Visnyk of Lviv University. Series: Journalism, 40*, 19—27 [in Ukrainian].
- Ukrainian Society Native School. History*. Retrieved from: <http://www.ridnaschkola.de/uk/%d1%96%d1%81%d1%82%d0%be%d1%80%d1%96%d1%8f/> (Last accessed: 15.11.2023) [in Ukrainian].
- «To cherish and pass on to children the spiritual treasures brought from the Motherland», Bishop Bohdan Dziurakh during a visit to the Ukrainian Saturday School in Munich. Retrieved from: <https://synod.ugcc.ua/data/plekaty-i-peredavaty-dityam-duhovni-skarby-pryneseni-z-batkvshchyny-vladyka-bogdan-dzyurah-pid-chas-vidvidyn-ukraynskoj-subotnoj-shkoly-u-myunheni-6381/> (Last accessed: 15.11.2023) [in Ukrainian].
- Ukrainian schools in the world. Germany*. Retrieved from: <https://www.ukrainianworldcongress.org/ua/ukrainian-schools/> (Last accessed: 15.11.2023) [in Ukrainian].
- Faculty of Ukrainian Studies. Ukrainian Free University*. Retrieved from: <https://ufu-muenchen.de/faculty/https-ufu-muenchen-de-faculty-fakultet-ukrayinistyky/> (Last accessed: 14.11.2023) [in Ukrainian].
- Soroka, M. Free University in Munich, which Ukraine should be proud of. *Ukrinform*. Retrieved from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3005003-vilnij-universitet-u-munheni-akim-mae-pisatisa-ukraina.html> (Last accessed: 14.11.2023) [in Ukrainian].
- Ukrainian Free University: Mission and Challenges. *Dzerkalo Tyzhnia*. Retrieved from: https://zn.ua/ukr/ED-UCATION/ukrayinskiy-vilnij-universitet-misiya-i-vikliki-318708_.html (Last accessed: 14.11.2023) [in Ukrainian].
- Vesnianka, O. The Union of Ukrainian Students in Germany is 60 years old. *Deutsche Welle*. Retrieved from: <http://surl.li/pccxt> (Last accessed: 16.11.2023) [in Ukrainian].
- Romanko, I. (2020). History and Culture of the Ukrainian Diaspora. *Study guide. Part One*. Kropyvnytskyi: LA NAU [in Ukrainian].
- Havrylova, O. (2006). Formation of the Scout Movement in Ukraine. *Scientific and methodological journal, 46* (33), 162—167 [in Ukrainian].
- Plast in Germany: The Second Postwar Decade (1956—1966). History of Plast*. Retrieved from: <https://100krokv.info/2016/07/plast-v-nimechchyni-druhe-povojenne-desyatylittya-1956-1966-rr/> (Last accessed: 14.11.2023) [in Ukrainian].
- Plast in the countries of the world. Germany*. Retrieved from: <https://www.plast.org.ua/plast-u-krayinah-svitu/> (Last accessed: 14.11.2023) [in Ukrainian].
- History of the Greek Catholic Church in Germany. Apostolic Exarchate for Ukrainians of the Byzantine rite in Germany and Scandinavia*. Retrieved from: <https://ukrainischekirche.eu/exarchie/history/> (Last accessed: 13.11.2023) [in Ukrainian].

Deaneries. Regional division of the Exarchate. Apostolic Exarchate for Ukrainians of the Byzantine Rite in Germany and Scandinavia. Retrieved from: <https://ukrainische-kirche.eu/exarchie/deanerys/> (Last accessed: 13.11.2023) [in Ukrainian].

Apostolic Exarchate for Ukrainians of the Byzantine Rite in Germany and Scandinavia. Germany. Communities. Retrieved from: <https://ukrainische-kirche.eu/parishes/germany/> (Last accessed: 14.11.2023) [in Ukrainian].

Under the Omophorion of the Most Holy — History of the Holy Protection Parish in Munich. Retrieved from: <http://www.ukrainisch-orthodox.de/istoria.htm> (Last accessed: 10.11.2023) [in Ukrainian].

Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in the Diaspora. Official website. Retrieved from: <https://web.archive.org/web/20190115040136/http://uaoc-diaspora.com/Germany.htm> (Last accessed: 10.11.2023) [in Ukrainian].